

fil.e.d., prof. Elmira Məmmədova
BSU

İLAN KOMPONENTİ İLƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: *frazeoloji vahidlər, zoonimlər, zoomorfizmlər, ilan komponenti.*

Key words: *phraseological units, zoonim, zoomorfizm, the snake component.*

Ключевые слова: *фразеологические единицы, зоонимы, компонент змея.*

Yazılan məqalə sürünənlər qrupuna aid olan və türk xalqlarının mifoloji və folklor mətnlərindəki görüşlərində əsas yer tutan *İlan* zoobrazına həsr olunub.

İlan leksik vahidinin etimoloji izahı ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, keçmişdə “sürünmək” mənasını bildirən -yıl, -cil feilindən əmələ gəlmişdir. –An, –ən şəkilçili bu qəbul sözlər lap qədim dövrlərdə yaranmış leksik vahidlərdir. “*Yılan*” sözünü “*al*” əsaslı leksik vahid də hesab etmək olar. “*Al*”, “*yal*” əsaslı sözlərdə “*yalan, hiylə, kələk*” mənaları ilə bərabər parlaqlıq və uzunluq mənaları vardır. *İlan* sözü qıvrılmaq sözünən əmələ gəlib. İlanın qıvrılması (yığılıb-açılması) onun mühüm əlamətlərindən biridir. Söz *qıvrılan-yığılan-yılan-ilan* ardıcılığı üzrə inkişaf edib [1,186].

Zoonimlər dilin zooloji leksikasını təşkil edir. “Zoonim” termini ilə yanaşı dilçilikdə “zoomorfizm” termini də işlənir. Zoometaforizmlər hərfi mənası əsasında yaranmış və insanın obrazlı səciyyələndirilməsi funksiyasında çıxış edən metaforik söz və ifadələridir. Zoomorfizmlər böyük milli spesifikaya malikdir. Bu da hər dildə müəyyən zoomorfizmlərin olması ilə əlaqədardır.

Sürünənlər qrupuna aid zoonimlərə inamların olması hələ qədim zamanlardan məlumdur. Azərbaycanda Qobustan qayaüstü rəsmlər arasında da *ilan* təsvirləri xüsusi yer tutur.

Altay türklərinin yaradılış əfsanəsinə görə, yasaqlanan meyvələri kim-sənin yeməməsi üçün Tanrı ilanı və köpəyi keşikçi qoymuşdu. Ancaq Ərlik Körmös, Törüngəy adlı şəxsi tapır, onu aldadır, Törüngəy və həyat yoldaşı Əjə yasaq meyvələrdən yeyirlər. Tanrı da yasağa uymayan Törüngəylə yoldaşını dindirir, onlar da günahı köpəklə ilanın boynuna atırlar. Tanrı da ilana sən Körmös (şeytan) oldun, insanlar sənə düşmən olsun deyir [2, 25, 85- 86].

Aytən Hacıyeva “Zoometaforizmlər” adlı dissertasiyasında zoonimlər barədə qeyd edir “ heyvan adları vasitəsi ilə həmin canlının hər hansı bir xü-

susiyəti, hərəkəti, xarici görünüşü və birbaşa və ya dolayısı ilə - eyham və kinayə ilə insanların üzərinə köçürülür. Mövcud olan zoometaforizmlər insanların əsl simasını üzə çıxarmağa, onların bu və ya digər xarakterik xüsusiyyətlərini daha dolğun ifadə etməyə imkan verən zoonimlərdir” [4, 56].

Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin və atalar sözlərin *ilan* komponenti ilə və onları əhatə edən sözlərin arasında eyni sözlərin təkrarlandığı müşahidə olunur. Məs. belə frazeoloji vahidlərin və atalar sözlərin çərçivəsində insan bədəninin üzvlərini bildirən – somatizmlərə xeyli miqdarda rast gəlmək olar: **ağız** komponenti ilə: *İlan ağzından qurtarmaq, İlan ağzından qurtardıq - qurbağa ağzına düşdük, İlan ağzından qurtarmış, İlan ağzından qaçıb çıxan - qurbağa ağzına düşdük, İlan ağzından çıxan - qurbağa ağzına düşdük, İlan ağzından çıxan kimi, İlan ağzından qurtaran quş kimi, İlan ağzından qaçıb qurtaran qurbağa kimi; dil* komponenti ilə: *İlan dili çıxarmaq, İlan kimi dil çıxarmaq, İlan dili çıxarıb yalvarmaq, İlan kimi dil çıxarmaq, İlan dili çıxarıb yalvarmaq, İlan dili tökmək, Dili ilanı yuvasından çıxardar, Şirin dil ilanı yuvasından çıxarar, İlan dili tökmək, İlan dili çıxarmaq; quyruq* komponenti ilə: *İlanın quyruğunu basmaq, İlanın quyruğunu basmasan sancmaz; Yatan ilanın quyruğunu basma; Quyruqlu ilan; əl* komponenti ilə: *İlanı özgə əli ilə tutmaq, İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutur, İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutmaq, İlan əlindən qurtarmaq, İlanın başını özgə əli ilə əzmək; boğaz* komponenti ilə: *İlan boğazına salsan da, İlanın boğazına girən çıxmaz, Elə bil ilan boğazından çıxıb, İlan boğazına salsan da...; qabıq* komponenti ilə: *İlan qabığını dəyişər, xasiyyətini dəyişməz, İlan kimi qabıq qoymaq; göz* komponenti ilə: *İlanı sən tut, mən gözünü çıxardım, İlan gözü kimi; ayaq* komponenti ilə: *Mollanın çörəyini, ilanın ayağını görən olmayıb; sinə* komponenti ilə: *Sinəsində ilan bəsləmək; üz* komponenti ilə: *İlan üzdən xal-xal olur, insan içindən; qarnın* komponenti ilə: *Qarnında ilan var.*

Frazeoloji vahidlərin *ilan* komponentlə çərçivəsində əsasən *ağız, dil, quyruq* somatizmlərə rast gəlirik. Bizim fikrimizcə, bu komponentlərin çoxluğu *ilanın* bioloji funksasiyla bağlıdır.

Frazeoloji vahidlərin *ilan* komponentlə çərçivəsində zoonimləərə xeyli miqdarda rast gəlirik. Məs. **qurbağa** komponenti ilə: *İlan ağzından qurtardıq - qurbağa ağzına düşdük, İlan ağzından qurtaran - qurbağa ağzına düşsər, İlan ağzından çıxan - qurbağa ağzına düşdük, İlan ağzından qurtarmış - qurbağa ağzına düşdük, İlan-qurbağa, Yuxuya ilan-qurbağa girmək, İlan-qurbağa görmək; kərtənkələ* komponenti ilə: *İlana ağı verən kərtənkələ, İlanə zəhər verən kərtənkələ; əqrəb* komponenti ilə: *Qaşqabağından ilan-əqrəb sallanıb; əjdaha* komponenti ilə: *İlan yeyib əjdaha olub, İlan udub, əjdaha olub.*

Frazeoloji vahidlərin *ilan* komponentlə çərçivəsində **qurbağa**, **kərtən-kələ**, **əqrəb**, **əjdaha** zoonimlərə rast gəlirik. Bizim fikrimizcə, *ilan* komponenti ilə birgə bu zoomorfizmlərin işlənməsi insanların onları mənfi qiymətləndirilməklə bağlıdır və insanın mənfi daxili keyfiyyətləri, xüsusiyyətləri və hərəkətlərini sadaladığımız zooobrazlarla xarakterizə edir.

Frazeoloji vahidlərin *ilan* komponentlə çərçivəsində zoonim yarıbuz [yarpız] da rast gəlirik: *İlanın zəhləsi yarpızdan gedər, o da yuvasının ağzında bitər*. Musa Adilov qeyd edir: “Mahmud Kaşğarinin məşhur “Divan”ında həmin ifadə belə işlənilmişdir: Yılan yarıbuzdan qaçar, qançə barsa yarıbuz ötrü gəlür (ilan yarpızdan qaçar, hara getsə yarpız qarşısına çıxar). M.Kaşğari “yarıbuz” sözünü “ilan öldürən bir heyvan” şəklində təsvir edir. Bu yarıbuz ilanın yuvası ağzında sakit və uzun zaman dayanıb durar /bitər və ilan yuvadan çıxan kimi onu tutub məhv edərmiş” [1, 78].

Müasir ədəbi dilimizdə həmin heyvan alapars (siçanaoxşar bir heyvan) və manqust adlandırılan balaca heyvan qədimlərdə yarpız/yarıbuz adlandırılırdı. Frazeoloji vahid - *İlanın yarpızdan zəhləsi gedər, o da yuvasının ağzında bitər* - bir kəsin başqasından və ya hansı əşya və canlıdan xoşlamadığını bildirmək məqamında işlədilir; pis, xoşlanmayan şeydən, canlıdan qaçmaqla qurtulmaq olmur, hara qaçsanda, ona tuş gəlirsən.

Sürünən komponentlə işlənən frazeoloji birləşmələrin və atalar sözüünün çoxu insanın daxili keyfiyyətləri, xüsusiyyətləri və hərəkətləri ilə bağlıdır və əksəriyyəti mənfi xarakter daşıyır. Məs: *Əfi ilan* - hiyləgər, fitnəkar; *Adam üstünə diri ilan salsan yerindən tərpənməz* - soyuqqanlı, ağır, yavaş tərpənən insan haqqında; *Özgə əli ilə ilan tutmaq, İlanı özgə əli ilə tutmaq, İlanı sən tut, mən gözünü çıxardım, İlanın başını özgə əli ilə əz, İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutmaq* - başqasının yerinə çətin işi görmək; *Ağusuz ilan* - təhlükəli insan; *İlanı öldürüb balasını buraxmaq, İlanı öldürüb yavrusunu buraxmaq* - yersiz comərdlik, alicənablıq barədə; *İlan boğazına salsan da...- heç vaxt; İlan ilə belə yola getmək* - çətin xasiyyətli insan ilə dil tapmaq, dolanmaq; *İlan kimi çalmaq, İlan kimi acılamaq* - acı söz demək; *İlan sancan kimi, İlan vuran kimi* - dəli kimi, tez qaçmaq; *İlan vuran ala çatıdan da qorxar* - başına iş gəldiyi üçün çox ehtiyatlı, tədbirli hərəkət edən adam haqqında; *Elə bil ilan qovub* - bərk qışqıran adam haqqında; *İlan kimi sürüşkən* - fəndgir, fərasətli, çevik insan haqqında; *İlanı yuvasından çıxarmaq* – başqasını fikrindən daşındırmaq, yoldan döndərmək; *Elə bil qutuda ilan görür* – qorxub qaçan adam haqqında; *İlan kimi qıvrılmaq* - ağrıdan, hirsdən əziyyət çəkmək; *İlan kimi bir-birinə sarmaşmaq, İlan kimi bir-birinə qucaqlaşmaq* - dəlicəsinə bir birinə sarılmaq, qucaqlaşmaq; *İlanın ağına da lənət, qarasına da, İlanın böyüyünə də lənət, kiçiyinə də lənət* - hər ikisi pis adamdır; *İlan*

ulduz görməsə ölməz - birindən çəkinmək, qorxmaq barəsində; özündən nüfuzlu adama rast gəlmək mənasında; *İlan vuran yatdı, ac yatmadı, İlan vuran yatar, ac yatmaz* - çox narahat, yuxu yata bilməyən adam haqqında; *İlanboğan vaxtıdır* - körpəlik vaxtı, tanımadığı üçün uşağın ilanı əllə tutub boğa biləcəyi çağ; *İlan yuvası* - təhlükəli yer barədə və s.

Sürünən komponentlə frazeoloji vahidləri və atalar sözləri işlənən müsbət, mənfi mənalar ifadə edə bilir. Zoomorfizm *ilan* komponentilə daha çox insanın mənfi keyfiyyətləri təsvir olunur. Azərbaycanlıların təsəvvürlərində *ilana* ikili münasibət var: həm xeyirxah obrazlar, həm də zalım ruhlar kimi. İlanın bəzi tədqiqatlarda totem hesab olunması da ilan kultunun-ilan ətrafında yaradılmış ritual-mifoloji kompleksin təzahürüdür [3, 86-87].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı, Azərnaşr, 1982. 241 s.
2. Altaylı S. Azərbaycan xalq deyimlərində mifoloji və tarixi elementlərin əksi [Mətn]: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmlər dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya 10.01.09; AMEA, Folklor İnstitutu. Bakı, 2012. 131s.
3. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları ilə bağlı inanclar. 10.01.09. -Folklorşünaslıq, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2008, 138 s.
4. Hacıyeva A. Zoometaforizmlər. (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında): 10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi. Filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2004, 212 s.
5. Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. Dörd cildə. III cild, Bakı, Ozan, 2006, 400 s.

Elmira Mammadova

Summary

Phraseological units with a snake component

This article discusses Azerbaijani phraseological units with the component "ilyan" (snake). A semantic-metaphorical classification of phraseological units is proposed: in combination with somatisms (dil - tongue, quyruq - tail, göz - eye, ayaq - leg, sinə - chest etc.); in combination with zoonyms (qurbağa - frog, kərtənkələ - lizard, əjdaha – dragon etc.). The environment of phraseological units with the "snake" component helps to reveal general meaning and meaning of phraseological units.

Эльмира Мамедова

Резюме

Фразеологические единицы с компонентом змея

В настоящей статье рассматриваются азербайджанские фразеологизмы с компонентом «илан» (змея). Предлагается семантико-метафорическая классификация фразеологизмов: в сочетании с соматизмами (dil – язык, quyuq – хвост, göz – глаз, ayaq – нога, sinə – грудь и т.д.); в сочетании с зоонимами (*qurbağa* – лягушка, *kərtənkələ* – ящерица, *əjdaha* – дракон и т.д.). Использование фразеологизмов с компонентом «змея» способствует раскрытию смысла и значения фразеологизмов.

Rəyçi: fil.e.d., prof.N.Məmmədov

